

Ord och begrepp – Världskrigens tid

Allierad kallas någon som har kommit överens med någon annan om att arbeta för ett gemensamt mål. De som är allierade har en *allians*. Ordet används i framför allt militära och politiska sammanhang.

Under första världskriget var de allierade benämningen på de stater (Storbritannien, Frankrike, Ryssland, Italien, USA med flera) som gemensamt bekämpade centralmakterna (Tyskland, Österrike–Ungern med flera).

Under andra världskriget var de allierade de länder (Storbritannien, Frankrike, USA, Sovjetunionen med flera.) som stred mot axelmakterna (Tyskland, Italien, Japan).

Axelmakterna kallades under andra världskriget Tyskland samt de länder som samarbetade med Tyskland. Främst räknar man Tyskland, Italien och Japan till axelmakterna. Benämningen axelmakterna används också i en vidare mening om de länder som var förbundna med Tyskland mot de allierade. Då räknar man även med Bulgarien, Finland, Rumänien och Slovakien.

Namnet kommer av en överenskommelse som Tysklands nazistiske ledare Hitler och Italiens fascistiske diktator Mussolini ingick 1936. Den kallades "axeln Rom–Berlin" efter ländernas huvudstäder. År 1940 undertecknades en pakt mellan Tyskland, Japan och Italien. När Italien anslöt sig till de allierade i oktober 1943 upphörde axelmakterna att existera.

USA:s president George W. Bush lånade ordet när han kallade bland annat Iran och Nordkorea för "ondskans axelmakter".

Depression betyder inom ekonomi en period då människor handlar mycket mindre varor och tjänster än de brukar. Företag satsar inte heller så mycket på nya fabriker och produkter. Många är arbetslösa och priserna och lönerna sjunker.

När ekonomi går dåligt men inte så dåligt som vid en depression kallas det lågkonjunktur. Motsatsen är högkonjunktur då många har arbete, priserna är höga och företagen satsar mycket pengar.

Dolkstötslegenden, konspirationsteori lanserad i Tyskland efter första världskriget och flitigt använd av högerextrema grupperingar för att angripa marxister, liberaler och judar. Belägg finns för att den tyska arméledningen såg kriget som förlorat redan sommaren 1918, men Paul von Hindenburg och Erich Ludendorff lanserade i stället legenden om att den tyska armén varit obesegrad i fält men att den tvingats ge upp på grund av den socialistiska novemberrevolutionen 1918.

Förintelsen är benämningen på nazisternas folkmord på judar och vissa andra grupper 1933–1945. Den engelska benämningen är *holocaust* och den hebreiska benämningen är *shoa*. Romerna använder flera olika uttryck, till exempel *porrajmos*, *maripen* och *samudaripen*.

Mellan fem miljoner och sex miljoner judar mördades, många av dem i stora förintelseläger eller dödsfabriker. Även flera miljoner andra människor mördades av nazisterna, däribland flera hundra tusen romer (zigenare).

förintelsen. En tysk soldat avrättar ytterligare en person. Det sker i Ukraina under 1941 års fälttåg i öster. Offret sitter på kanten av en massgrav för judar.

Förintelsen hade till stor del sin bakgrund i nazismens antisemitism och rasläror. Nazisterna utmålade judarna som ett hot mot Tyskland och uppfattade judar (och zigenare) som främmande och värdelösa inslag i ett rent "ariskt" Tyskland. Redan när nazisterna kom till makten i Tyskland 1933 började judar trakasseras och förföljas, men det dröjde länge till innan "den slutgiltiga lösningen" kunde sättas i verket. Men då gjordes det med stor effektivitet. "Den slutgiltiga lösningen" kallade nazisterna sin plan på att utplåna Europas judar.

Judarna i ockuperade områden hade trängts ihop i stora instängda områden, getton. Därifrån transporterades de i godsvagnar till något av de stora lägren i framför allt Polen. Det mest kända är *Auschwitz-Birkenau*. Framme i lägret avskildes de som kunde arbeta åtminstone en tid. De övriga fördes in i stora kammare som liknade

badinrättningar. Men ur duschmunstyckena kom det i stället dödlig gas. De som inte mördades med detsamma fick arbeta under olidliga förhållanden och på svältkost. Många dog av svält, sjukdomar och slavarbete eller skickades till gaskammaren när de inte kunde arbeta längre.

förintelsen. Många fångar fördes med tåg i stora godsvagnar till koncentrationslägren. Här syns förintelseläget Auschwitz–Birkenau.

UPP

förintelsen. I den första fasen av förintelsen, fram till cirka 1936, sköts eller brändes offren ihjäl. Efter 1933 kom lagersystemet att spela en central roll. Till de första koncentrationslägren skickades huvudsakligen politiska fångar. I andra fasen, mellan 1936 och 1942, byggdes fler och större koncentrationsläger. I slutet av denna period uppfördes sex förintelseläger i Polen. Där mördades miljontals människor. I en tredje fas, mellan 1942 och 1944–1945, blev lägerfångarna allt viktigare för den...

Några av dem som organiserade förintelsen eller arbetade i lägren dömdes efter kriget som krigsförbrytare.

Gestapo var den hemliga polisen i Tyskland från 1933 till 1945. Under den tiden styrde nazisterna Tyskland. Gestapo följde inga vanliga lagar eller regler för polisen utan lydde bara de nazistiska ledarna. De fängslade, torterade och dödade personer som de misstänkte var motståndare mot nazismen. Gestapo byggde ett stort antal koncentrationsläger där de spärrade in misstänkta utan rättegång.

En hel del personer var angivare åt Gestapo och lämnade information om grannar och släktingar. Gestapo kontrollerade sällan om informationen var sann utan arresterade bara den som blev utpekad. Under andra världskriget spårade Gestapo upp judar, romer, homosexuella och andra som nazisterna ville göra sig av med, både i Tyskland och i områden som Tyskland erövrade.

Gestapo låg bakom många mord på motståndare mot nazismen i Danmark och Norge, bland annat mordet på den danske författaren Kaj Munk 1944.

Getto är en stadsdel där det endast bor en viss grupp människor som ofta är isolerade från omgivningen. Från början var getton de särskilda områden i europeiska städer där judar tvingades bo från medeltiden till 1800-talet. Det fanns lagar som krävde att judar skulle leva avskilt och ofta fanns det murar runt gettot. Under andra världskriget 1939–1945 tvingade nazisterna judar att bo i getton.

Numera använder man också ordet getto för stadsdelar i bland annat USA där det bor en enda etnisk grupp och där många människor är fattiga och arbetslösa och husen är i dåligt skick.

Inflation innebär att värdet på ett lands pengar försämras. Det innebär i sin tur att priserna stiger på allt som köpts i utlandet (importerats). Inflation anses dåligt för ett land. Människor känner oro och osäkerhet när deras löner blir mindre värda – och får de löneförhöjning innebär det oftast att inflationen ökar än mer. De som sparar på banken förlorar eftersom den ränta de får på de sparade pengarna aldrig blir tillräckligt hög för att uppväga inflationen. De enda som kan vinna på inflation är de som äger andra värden än pengar, till exempel mark och hus eller guld och ädelstenar. Mycket av det politikerna gör med ett lands ekonomi ("ekonomisk politik") handlar om att hålla inflationen nere.

Skräckexemplet är Tyskland på 1920-talet, efter första världskrigets kaos. Inflationen blev då så våldsam att man när det var som värst behövde en tjock bunt med sedlar för att handla mat till middagen, som kostade många miljarder mark.

Motsatsen till inflation är deflation.

Koncentrationsläger är stora fångläger där många människor hålls inspärrade, oftast på grund av sina politiska åsikter. Syftet med koncentrationsläger är att bryta ner fångarna fysiskt och psykiskt. Bland annat tvingas fångarna utföra hårt arbete, de bestraffas grymt och de får nästan ingen mat. I vissa läger försöker man också omskola fångarna så att de ska bli positiva till de styrandes politik. Koncentrationsläger är ett brott mot mänskligheten och är förbjudet av FN.

Termen börjande användas när britterna byggde koncentrationsläger under boerkriget 1899–1902. På 1930-talet upprättade de tyska nazistiska ledarna koncentrationsläger. Dit fördes politiska fångar men även homosexuella liksom personer som dömts för brott. Under andra världskriget (1939–1945) byggde nazisterna många nya läger, och till dem kom även fångar från ockuperade länder. En del läger, främst i Polen, var förintelsläger där judar, romer och andra människor som nazisterna kallade undermänniskor gasades ihjäl.

koncentrationsläger kan ha olika funktion och utformning; såväl fångläger och arbetsläger som förintelsläger. I det nazistiska Tyskland kombinerades funktionerna. Bilden är från Buchenwaldlägret 1945.

Under 1930-talet och framåt skapade de styrande i Sovjetunionen koncentrationsläger i den så kallade Gulagarkipelagen. Syftet var att knäcka politiska motståndare till landets ledare Stalin, men också att få slavarbetskraft till industrin. Även under inbördeskriget i före detta Jugoslavien på 1990-talet användes koncentrationsläger.

Kristallnatten kallas de attacker på tyska och österrikiska judar som nazisterna organiserade natten mellan den 9 och 10 november 1938. Under natten förstördes judiska affärer och synagogor. Ungefär 400 judar dog och cirka 30 000 judar skickades till koncentrationsläger. Attackerna var ett samarbete mellan de nazistiska organisationerna Gestapo, Hitler-Jugend och Waffen-SS.

kristallnatten fick sitt namn efter allt det krossade glas som sönderslagna skyltfönster lämnat på gatorna morgonen efter. Här sopar judiska affärsinnehavare i Berlin upp glassplitter.

Enligt nazisterna var anledningen till kristallnatten mordet på en tysk diplomat i Paris några dagar tidigare. Men egentligen var kristallnatten bara en liten del av en större nazistisk förföljelse av judarna. Kristallnatten följdes av fler attacker och många har sett kristallnatten som startskottet till förintelsen.

Livsrum betyder gott om utrymme att leva och var ett viktigt ord för Adolf Hitler och nazisterna i Tyskland under första delen av 1900-talet. Nazisterna tyckte att tyskarna och andra arier var överlägsna andra folk och skulle styra över dem. De menade att tyskarna därför hade rätt till mer livsrum och erövrade stora områden i östra Europa för att skapa ett rike för arier. De judar, ryssar och andra slaver som bodde i områdena var enligt nazisterna underlägsna folk. Denna uppfattning ledde till att nazisterna avrättade miljontals människor i östra Europa eller gjorde dem till slavarbetare.

Mein Kampf är en bok av Adolf Hitler. Titeln betyder 'Min kamp'. Boken var viktig för nazismen. Den består av två delar som kom ut 1924 och 1926. Hitler skrev boken när han satt i fängelse och innan nazisterna hade blivit en stark grupp.

I boken redogjorde Hitler för nazismens mål. Han ville att Tyskland skulle bli ett starkt land och att tyskarna och andra arier skulle få mer livsrum i östra Europa. Hitler uttryckte ett starkt hat mot judar (antisemitism) och beskrev kommunismen som en stor fara. Han påpekade också hur viktigt det var med propaganda för att nazisterna skulle lyckas ta makten i Tyskland.

Nürnberglagarna [nyˈrnberk-], antijudisk lagstiftning som antogs av den nazityska regeringen i samband med partidagen i Nürnberg i september 1935. Den nya medborgarskapslagen fastslog att endast personer av tyskt eller annat "ariskt" blod kunde vara tyska medborgare. Lagen om "skydd för tyskt blod och den tyska äran" förbjöd alla äktenskapliga och utomäktenskapliga förbindelser mellan judar och "arier".

Propaganda innebär att man försöker påverka människor att tänka, tycka och göra på ett visst sätt. Det kan man göra med hjälp av till exempel tal, texter, bilder och andra symboler. Nuförtiden använder man oftast massmedier, men man kan också låta konst, byggnader och demonstrationer förmedla ett budskap. Reklam är nog den vanligaste formen av propaganda.

Propaganda innehåller ofta överdrifter, halvsanningar och förenklingar som visar en alltför positiv bild av den som ligger bakom propagandan. I en diktatur styr staten ofta alla massmedier och alla andra kanaler så att de bara förmedlar ett budskap om hur bra de styrande och deras system är.

Propaganda har funnits mycket länge. Under antiken använde romarna byggnader, konst och annat för att lyfta fram kejsaren. Under reformationen spred människor böcker, blad och teckningar för att tala om vad man tyckte var fel med kyrkan. På 1600-talet såg den svenske kungen till att man gav ut tidningar som stödde kungen och de krig Sverige deltog i. På 1700-talet och 1800-talet spred grupper som var emot de styrande sina åsikter i egna tidningar. I slutet av 1800-talet började man göra propagandafilmer, och på 1900-talet blev radion mycket viktig för att sprida propaganda. I dag är TV och webbplatser också kanaler för propaganda.

SA var en nazistisk organisation i Tyskland från 1921 till 1945. Det var en halvmilitär organisation där medlemmarna bar vapen men inte var soldater. SA grundades för att skydda nazistiska möten och störa möten som kommunister och andra motståndare ordnade. Medlemmarna förföljde också judar, och bland annat förstörde de synagogor och judiska affärer. SA kallades ibland brunskjortor eftersom medlemmarna hade brun uniform.

En del nazister tyckte att SA hade för mycket makt, och under långa knivarnas natt 30 juni 1934 mördades många ledare inom SA på order av Adolf Hitler.

SA är en förkortning för det tyska ordet *Sturmabteilung* som betyder 'stormavdelning'.

SS var en nazistisk organisation i Tyskland från 1925 till 1945. Det var en halvmilitär organisation där medlemmarna bar vapen och hade svart uniform. Medlemmarna var en elit inom nazistpartiet och ledaren hette Heinrich Himmler.

SS arbetade i Tyskland och i de områden som Tyskland erövrade under andra världskriget. Medlemmarna förföljde motståndare till nazismen och människor som de inte tyckte passade in i samhället. De dödade homosexuella, gamla, sjuka och

utvecklingsstörda i Tyskland och mördade judar, romer och andra i koncentrationsläger och genom massavrättningar i östra Europa.

SS är en förkortning för det tyska ordet *Schutzstaffeln* som betyder 'skyddsgrupper'.

Tredje riket benämning på ett starkt eller annorlunda rike, ofta i framtiden. Nazisterna i Tyskland talade ofta om Tredje riket. För dem var Tysk-romerska riket 962–1806 det första riket och det tyska kejsardömet 1871–1918 det andra. Tredje riket var för dem ett nytt, starkt Tyskland under ledning av nazisterna.

Nazisterna använde ordet i sin propaganda när de försökte ta makten i Tyskland på 1920-talet och menade att Tyskland då var ett svagt och fattigt land. Senare kallades Tyskland för Tredje riket.

Weimarrepubliken [vai´mar-], benämning på Tyska riket 11 augusti 1919–30 januari 1933. Under denna period gällde en republikansk, parlamentarisk och demokratisk författning. Weimarrepubliken hade dock svårt att vinna legitimitet, bl.a. på grund av en långtgående partisplittring, vilket beredde marken för Hitlers makttillträde 1933.